

ARTUR ALEKSIEJUK¹
[HTTPS://ORCID.ORG/0000-0002-5827-6048](https://orcid.org/0000-0002-5827-6048)
ELŻBIETA ALEKSIEJUK²
[HTTPS://ORCID.ORG/0000-0002-1848-6542](https://orcid.org/0000-0002-1848-6542)

Rocznik Teologiczny
LXII – z. 4/2020
s. 1339-1366
DOI: 10.36124/rt.2020.55

Tożsamość i charakter prawosławnej refleksji pedagogicznoreligijnej

The Identity and Nature of Orthodox Pedagogical and Religious Reflection

Słowa kluczowe: pedagogika religii, prawosławna pedagogika religii, pedagogika prawosławna, prawosławne wychowanie

Keywords: pedagogy of religion, Orthodox pedagogy of religion, Orthodox pedagogy, Orthodox education

Streszczenie

Pedagogika religii jest dyscypliną nauk humanistycznych usytuowaną na pograniczu teologii i pedagogiki, która zajmuje się badaniem potencjału edukacyjnego religii oraz teorią i praktyką jego wykorzystania. W swoich analizach, refleksji i konceptualizacji, opierając się na źródłach religijnych i humanistycznych, jest ona krytyczną teorią zachowań przekazywanych i uprawomocnionych religijnie. We wzajemnej relacji wychowanie i nauczanie wyznaczają praktykę życiową dzieci, młodzieży i dorosłych w różnych obszarach społecznych, zarówno wewnątrz Kościołów i konfesji, jak i poza nimi, w historii i teraźniejszości. Pedagogika religii nie sprowadza się wyłącznie do przekazania wiadomości o tradycji czy kulcie religijnym, ale stanowi podstawę wsparcia człowieka w jego rozwoju. Do jej zadań należy kształtowanie i wspieranie rozwoju danej osoby, jej dojrzałości społecznej

¹ Ks. dr Artur Aleksiejuk jest adiunktem w Wydziale Nauk Społecznych Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie.

² Dr Elżbieta Aleksiejuk jest adiunktem w Wydziale Nauk Społecznych Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie.

i religijnej. Obejmuje ona zarówno procesy nauczania, jak również wychowania, co sprawia, że odnosi się do ogółu oddziaływań mających na celu formowanie całości kształtu zdolności życiowych. Celem artykułu jest refleksja na temat tożsamości i charakteru pedagogiki religii w ujęciu prawosławnym, której głównym zadaniem jest kształtowanie i wspieranie rozwoju człowieka na drodze prowadzącej go do osiągnięcia pełni istnienia osobowego. Wypełnienie tego zadania odbywa się poprzez pozyskiwanie i wytwarzanie wiedzy teoretycznej w zakresie formacji religijnej, a następnie wdrażanie jej w życie poprzez opracowywanie i realizację strategii oddziaływań pedagogicznych, mających sprzyjać wzbudzeniu w człowieku refleksji nad sobą samym jako indywiduum i członkiem społeczności w kontekście celu ostatecznego, którym jest osiągnięcie przeobstwienia (gr. *theosis*). Rozważania będą koncentrowały się wokół kilku najważniejszych kwestii: podstaw antropologicznych prawosławnej pedagogiki religii, znaczenia wolności i uczestnictwa w życiu Kościoła dla formacji wychowawczej człowieka oraz wyzwaniach, przed jakimi obecnie stoi pedagogika religii.

Abstract

The pedagogy of religion is a humanistic discipline that is found at the intersection of theology and pedagogy and studies the educational potential of religion and the theory and practice of its use. In its analysis, reflection and conceptualization, based on religious and humanistic sources, it is a critical theory of behaviours conveyed and validated on religious grounds. In the mutual relation of educating and teaching, they determine the life practice of children, youth and adults in various social settings, both in the Church and one's confession, and beyond, throughout history and today. The pedagogy of religion does not only entail passing on knowledge of traditions and religious practices, but it also constitutes the foundation of supporting human development. Its tasks include forming and supporting personal development, and social and religious maturity. It also includes the processes of teaching and education, which means that it is related to the general influences at work in the formation of life skills. The objective of this article is to reflect on the issue of the identity and nature of the pedagogy of religion in the Orthodox perspective, the goal of which is to form and support human development on the path leading to achieving full personal existence. This task is accomplished by acquiring and producing theoretical knowledge in the scope of religious formation and then implementing it in life by means of developing and realizing a strategy of pedagogical interactions in order

to awaken self-reflection as both an individual and a member of society in the context of the ultimate goal which is divination (theosis). The reflections will concentrate on several key issues: the anthropological foundation of the Orthodox pedagogy of religion, the significance of freedom and participation in the life of the Church for educational formation and the challenges that the pedagogy of religion currently faces.

Prawosławna pedagogika religii w Polsce znajduje się obecnie na etapie poszukiwania własnej naukowej tożsamości. Aktualnie przedstawia ona sobą raczej kierunek refleksji uprawianej na pograniczu nauk teologicznych i pedagogicznych, w której zdecydowaną przewagę nad komponentem pedagogicznym ma komponent teologiczny. W tym sensie prawosławna pedagogika może być ujęta jako kierunek badań w ramach nauk teologicznych i zarazem ich nauka pomocnicza w zakresie poruszanych przez nie zagadnień pedagogicznych (Milerski 2005, 262).

Tożsamość naukowa prawosławnej refleksji pedagogicznoreligijnej

Obszarem zainteresowania pedagogiki prawosławnej w Polsce jest namysł nad znaczeniem duchowości i religijności w egzystencji osoby ludzkiej jako podmiotu wychowania. Pedagogika religii w ujęciu prawosławnym obecnie jest nastawiona na wytwarzanie wiedzy teoretycznej i stosowanej, przeznaczonej do wykorzystania w ramach procesu edukacyjnego i koncentruje się na eksploracji antropologiczno-aksjologicznych podstaw formacji religijnej człowieka. Jej głównym zadaniem są działania na rzecz rozwinięcia jego umiejętności łączenia ortodoksji i ortopraksji, czyli nauki i praktyki wiary (Mantzaridis 1998, 62). Z tej perspektywy jawi się ona bardziej jako religijna pedagogia niż pedagogika, ponieważ dominującą rolę odgrywa w niej pedagogia kościelna i o zakresie uwzględnienia w jej ramach czynników pedagogicznych i psychospołecznych decydują względy o charakterze teologiczno-eklezyjnym (Milerski 2005, 262).

Koncentracja współczesnej prawosławnej refleksji pedagogicznoreligijnej na praktycznej realizacji zadań katechetycznych, ewangelizacyjno-misyjnych, duszpasterskich i pomocowych Kościoła nie neguje

jej naukowego charakteru. Bogusław Śliwerski wyraźnie podkreśla, że praktyka wychowawcza ma uzasadnienie w wiedzy naukowej (Śliwerski 2011, 15). Podobnego zdania jest Witold Starnawski, według którego pedagogia zawiera walor naukowości, ponieważ „towarzyszy wychowaniu także jako refleksja myślowa podmiotu-wychowawcy, który realizuje proces wychowania świadomie i merytorycznie” (Starnawski 2008, 27), a zatem jest „w pewnej mierze także poznawaniem” (Starnawski 2008, 54). Poznawanie zaś, jeśli prowadzi do pozyskania wiedzy obiektywnej i ścisłej, czyli opartej na stwierdzeniach uzasadnionych i logicznie powiązanych, jest uprawianiem nauki. Dzieje się tak również wtedy, gdy te uzasadnienia zostały przyjęte *explicite* jako postulaty wyjściowe (Agazzi 1997, 11-12). Takie podejście znajduje potwierdzenie w rozważaniach Thomasa S. Kuhna na temat paradygmatu w nauce. Zdaniem autora „Struktury rewolucji naukowych” paradygmat określający podstawy podejścia naukowego wskazuje na akceptowane wzory praktyki naukowej, które obejmują równocześnie prawa, teorie, zastosowania i wyposażenie praktyczne (Kuhn 2009, 32). Tworzą one model, z którego „wyłania się jakaś szczególna, zwarta tradycja badań naukowych” (Kuhn 2009, 32), w naszym przypadku pedagogicznoreligijna. Jeśli zatem, jak stwierdza Bogusław Śliwerski, nawet „dochodzimy do granic, jakie zarysowują się między pedagogiką a pedagogią, gdzie ta pierwsza jest terminem zarezerwowanym w nauce” (Śliwerski 2011, 15), ta druga wcale nie okazuje się nienaukowa. Pedagogia, w tym także pedagogia religijna, jest „praktyką wychowawczą, mającą swoje uzasadnienie w refleksji, doświadczeniu biograficznym, a więc wiedzy potocznej, ale i także częściowo naukowej” (Śliwerski 2011, 15).

W obecnym kształcie pedagogika prawosławna zaczęła kształtować się dopiero na początku lat 90. XX wieku, chociaż pierwsze nieśmiałe próby w zakresie naukowej refleksji naukowej nad wychowaniem i nauczaniem podejmowano już w okresie międzywojennym w ramach działalności Studium Teologii Prawosławnej na Uniwersytecie Warszawskim. Na szczególną uwagę zasługują tutaj artykuły autorstwa Mikołaja

Arseniewa (Arsen'ev 1935), który w swoich rozważaniach filozoficzno-religijnych poruszał zagadnienia znajdującej się obecnie w polu zainteresowania nie tylko pedagogiki, ale także psychologii religii. Po zakończeniu działań wojennych uwarunkowania polityczne nie sprzyjały rozwojowi myśli pedagogicznoreligijnej. Problematyka z tego zakresu stała się częścią refleksji *stricte* teologicznej (Aleksiejuk, Marek, Milerski 2020). Dopiero po upadku systemu komunistycznego, gdy zaistniały warunki swobodnego rozwoju zarówno myśli teologicznej, jak i pedagogicznej, pedagogika religijna zyskała szansę zaistnienia jako odrębny kierunek badań, chociaż nadal ściśle powiązany z teologią.

Ważnym wydarzeniem w historii rozwoju prawosławnej refleksji pedagogicznoreligijnej było powołanie do życia w roku 1991, w ramach struktury Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie, Ekumenicznego Instytutu Pedagogiczno-Katechetycznego. Rok zainicjowania działalności instytutu, który siedem lat później w wyniku połączenia ze Studium Pracy Socjalnej ChAT, został przemianowany na Ekumeniczny Instytut Pedagogiczny, można uznać za symboliczną datę narodzin rodzimej prawosławnej pedagogiki religii w kształcie, jaki reprezentuje ona sobą obecnie.

Uwzględniając całokształt dorobku i osiągnięć prawosławnej pedagogiki po roku 1991 można wyróżnić w niej dwa kierunki refleksji: religijnopedagogiczny i religijnopedagogiczny. Kierunek religijnopedagogiczny jest nastawiony przede wszystkim na działalność katechetyczną, zaś pedagogicznoreligijny skupia się na prowadzeniu refleksji nad religijną egzystencją człowieka jako podmiotu wychowania. Przedmiotem jej szczególnej naukowo-badawczej troski jest, zgodnie ze słowami Zbigniewa Marka:

...dążenie do kształcenia w osobie umiejętności prowadzenia religijnej refleksji nad swą egzystencją, a także nabywanie umiejętności podmiotowego, afirmacyjnego i krytycznego przetwarzania treści religijnych oraz odnoszenia ich do własnej egzystencji. [...] W działaniach tych chodzi więc o doprowadzenie do rozumnego postrzegania siebie i świata w kontekście tradycji i religii (Marek 2013, 98).

Obecnie najważniejszym ośrodkiem prawosławnej refleksji religijno-pedagogicznej na poziomie akademickim jest Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie. Działalność naukowo-badawcza w tym zakresie jest realizowana zarówno na Wydziale Teologicznym, jak i Wydziale Nauk Społecznych. Na Wydziale Teologicznym, w obszarze publikacji naukowych, warto zwrócić uwagę na monografie autorstwa arcybiskupa Jerzego (Pańkowskiego) i arcybiskupa Jakuba (Kostiuczuka). Arcybiskup Jerzy dotyka wielu istotnych kwestii o znaczeniu pedagogicznoreligijnym przy okazji analizy zagadnień z zakresu prawosławnej teologii duchowości, teologii pasterskiej i homiletyki. Jego rozważania w tym zakresie koncentrują się na problemach chrześcijańskiej postawy wobec świata i praktyki religijnej, ze szczególnym uwzględnieniem formacji kandydatów na duchownych (Pańkowski 2006; Pańkowski 2012; Pańkowski 2016). Z kolei arcybiskup Jakub jest autorem monografii „Nauka społeczna Kościoła prawosławnego”, w której prezentuje podejście prawosławia do wielu zagadnień mających wpływ na wychowanie młodego człowieka (Kostiuczuk 2018). Rozważania obu wspomnianych autorów mają jednak w przeważającej mierze charakter teologiczny i praktyczny nie odwołują się do innych obszarów wiedzy, w tym także wiedzy z zakresu nauk społecznych czy przyrodniczych.

Z perspektywy koniecznego w pedagogice religii łączenia teologicznego (religijnego) obrazu rzeczywistości z obszarami wiedzy empirycznej i najnowszymi badaniami z zakresu pedagogiki i psychologii, szczególnie ważnym miejscem jest Wydział Nauk Społecznych. Od roku 2012 prężnie działa tam Katedra Pedagogiki Religii i Kultury kierowana przez Bogusława Milerskiego. Refleksja pedagogicznoreligijna w ujęciu prawosławnym znajduje się również w kręgu zainteresowań naukowo-badawczych autorów niniejszego opracowania. Ich badania podążają w kierunku synergii teologicznego i pedagogicznego spojrzenia na proces pedagogiczny w aspekcie historycznym i porównawczym (Aleksiejuk Artur 2020; Aleksiejuk Artur 2019, Aleksiejuk Artur 2018; Aleksiejuk, Aleksiejuk 2018; Aleksiejuk Elżbieta 2016). Koncentrują się

one na zagadnieniach pedagogiczno-antropologicznych i aksjologicznych, w szczególności związanych z problematyką wolności i twórczości w procesie edukacji (Aleksiejuk Artur 2017; Aleksiejuk Elżbieta 2019; Aleksiejuk Artur 2019).

Antropologiczny chrystocentryzm pedagogiki w ujęciu prawosławnym

„Problem człowieka – pisał Nikołaj Bierdiajew – jest bezsprzecznie centralnym dla świadomości naszej epoki” (Berdâev 1936, 8). Analiza historycznego rozwoju prawosławnej myśli teologicznej pokazuje, że zagadnienia *stricte* antropologiczne zawsze miały w niej znaczenie drugoplanowe. W epoce soborów powszechnych i patrystycznej koncentrowano się głównie na zagadnieniach związanych z naturą Boga w Trójcy Osób, a także relacją Boga do człowieka i świata, przez pryzmat których interpretowano relację człowieka i świata do Boga. Dlatego postawa człowieka wobec Boga, wobec drugiego człowieka i świata jest zawsze odpowiedzią na rozbrzmiewające w jego człowieczeństwie Boże wezwanie i realizacją powołania do świętości. Podkreśla się przy tym, że wprawdzie środowiskiem życia jest świat, lecz cel ludzkiej egzystencji zdecydowanie wykracza poza ramy horyzontalnej doczesności i ostatecznie ujawnia się w wymiarze wertykalnym. Człowiek może czynić swe oblicze anielskim, stając się bardziej podobnym do Boga, lub demonicznym, decydując się, aby nie być do Niego podobnym. Podobieństwo do Boga człowiek zyskuje przez uczestnictwo w boskich energiach i ‘zdobywanie Ducha Bożego’, według określenia św. Serafina z Sarowa (Serafin z Sarowa 2008, 52, 82). W ten sposób staje się on podobny do Praobrazu – Jezusa Chrystusa. Dlatego, jak zauważył Nikołaj Bierdiajew, „problem człowieka może być całościowo ujęty i w pełni rozwiązany tylko w świetle idei bogocłowieczeństwa” (Berdâev 1936, 3). W tym sensie, oprócz aktu stworzenia człowieka na „obraz i podobieństwo Boże” (Rdz 1,24), faktem o fundamentalnym znaczeniu w prawosławnym ujęciu antropologicznym jest wydarzenie wcielenia

Boga-Słowa. Szczególnego znaczenia w tym względzie nabiera jedno z najważniejszych orzeczeń dogmatycznych soboru powszechnego w Chalcedonie (451), w którym stwierdzono, że w jednej bogoludzkiej hipostazie Jezusa Chrystusa natury boska i ludzka jednoczą się „bez pomieszania, bez zmiany, bez podzielenia i bez rozłączania” („Definicja wiary” 2007, 223; Hrycuniak 2000, 74, 80). Ojcowie soborowi, wskazując na tajemnicę wcielenia Syna Bożego, wyraźnie podkreślili, że każdy człowiek jest powołany do przeobstwienia i droga do tego, aby stał się „uczestnikiem boskiej natury” (2 P 1,4) jest przed nim otwarta.

Specyfika prawosławnego podejścia do problemu człowieka staje się jeszcze bardziej widoczna, gdy dokona się jej zestawienia z przyjętą na Zachodzie definicją osoby ludzkiej autorstwa Boecjusza (480-524). Według rzymskiego filozofa i teologa osoba to „indywidualna substancja natury rozumnej lub mogącej stać się rozumną” (Boethius 1947, 1343C). W definicji Boecjusza wyznacznikiem człowieczeństwa jest pojęcie rozumnej natury, co w znacznym stopniu uzależnia nadanie człowiekowi statusu osobowego od racjonalnej percepcji podmiotu ją definiującego i, co niestety często się zdarza, aktualnie obowiązującej interpretacji (filozoficznej, prawnej, itd.). Można powiedzieć, że powyższa definicja jest ‘na miarę człowieka’, który sam nadaje jej sens. Prawosławne ujęcie istnienia na sposób osobowy odwołuje się do aktu stworzenia. Człowiek jest osobą, ponieważ został stworzony na ‘obraz i podobieństwo’ osobowego Boga. Jego istnienie na sposób osobowy realizuje się w podążaniu za Praobrazem, którym jest Bogoczłowiek Jezus Chrystus, a jego celem jest przeobstwienie. Wielu wybitnych wczesnochrześcijańskich Ojców Kościoła wyraziło tę tajemnicę w formule teologicznej, którą Józef Naumowicz określa mianem ‘złotej reguły soteriologii patrystycznej’: „Bóg stał się człowiekiem po to, aby człowiek mógł stać się bogiem” (Naumowicz 2000, 17). Dlatego, biorąc pod uwagę cel ostateczny ludzkiej egzystencji, formuła Boecjusza budzi zastrzeżenia. Tkwi w niej już zapowiedź eliminacji duchowego, transcendentnego wymiaru człowieczeństwa jako niezrozumiałego dla nastawionego empirycznie *ratio* i niemieszczącego

się w ramach naturalistyczno-materialistycznego paradygmatu naukowego. Prawosławna antropologia stoi na stanowisku, że to nie natura determinuje osobę, lecz osoba powinna determinować naturę (Łoski 1989, 105-106). Ustanowienie prymatu natury nad osobą redukuje ją do poziomu jednostki. W ten sposób zanika jej wymiar relacyjny, który znakomicie oddaje określenie osoby mianem *prosopon* oznaczający byt zwrócony ku [gr. *pros*] twarzy [gr. *ops*, w dopełniaczu *opos*] drugiego (Aleksiejuk Artur 2019, 257). Określanie człowieka mianem jednostki a nie osoby lub utożsamianie tych pojęć ma bardzo duże konsekwencje w narracji pedagogicznej. Przede wszystkim wprowadza zamieszanie na poziomie poznawczym przeciwstawiając przedmiot podmiotowi i sankcjonuje wewnętrzny dysonans istniejący w każdym człowieku. Skutkiem tego są antagonizmy i podziały między ludźmi na jednostki wrogie, osamotnione i zagubione. Ujawniają się one w społeczeństwie, w rodzinie, a także w szkole, nie tylko pomiędzy uczniami, ale także między uczniami a nauczycielami. Możliwe, że przesadne akcentowanie jednostkowości ucznia, którą jakże często błędnie utożsamia się z indywidualnością, sprzyja wzrostowi w nim egocentrycznej wyjątkowości i egoistycznej miłości własnej (Alekseïk 2018, 277-279). Można postawić tezę, że postrzeganie siebie i innych przez pryzmat jednostkowości – *atomos* – jest przyczyną pogłębiającej się autoalienacji ucznia w szkole i w rodzinie, co przekłada się na powstanie licznych deficytów w zakresie relacji społecznych.

Prawosławna refleksja pedagogicznoreligijna i zainspirowana nią myśl pedagogiczna podkreśla zatem, iż człowiek nie jest powołany do tego, aby uparcie trwać w swej jednostkowości, zwróceniu ku sobie i odcięciu od innych. Człowiek realizuje istnienie osobowe w relacji, zwróceniu się ku drugiemu człowiekowi. Relacja JA-TY to jednak dopiero początek. Relacja powinna dynamicznie rozwijać się dalej, aby przejść na plan JA-ONI, czyli wejść i współtworzyć sferę społeczną. Oczywiście funkcjonowanie na poziomie JA-TY i JA-ONI nie uwalnia jeszcze człowieka z negatywnego wpływu jednostkowości. Dopiero na

poziomie MY czyni osobowym jego byt jednostkowy i konstytuuje go jako podmiot i nosiciela wszystkiego, co przysługuje temu bytowi i przez co ów byt żyje (Evdokimov 1964, 78). Dlatego Aleksiej Chomiakow (1804-1860) pisał: „Gdy ktoś z nas upada, to upada sam, ale nikt sam się nie zbawia” (Chomiakow 2010, 324), zaś Nikołaj Bierdiajew podkreślał:

Nikt nie zbawia się w pojedynkę, zbawienie w izolacji jest niemożliwe. Zbawiać się można tylko z bliźnim, innymi ludźmi i światem. [...] Wszyscy są odpowiedzialni za wszystkich. Nie mogą się zbawiać, jeśli giną inni ludzie i świat (Berdâev 1994, 446).

W tym sensie strategia prawosławnej pedagogiki polega na pomaganiu człowiekowi w przekraczaniu samego siebie. Nie będzie to jednak możliwe bez uchwycenia głębi dynamiki ontologii osoby ludzkiej *in se* i wzniesienia się ponad poziom wyznaczony przez horyzontalny racjonalizm. Dlatego, jak słusznie zauważa Bogusław Milerski, „pedagogika religii wskazuje na ontyczny wymiar edukacji”, której celem jest „kształtowanie sposobów bytowania i zmiany jakości życia człowieka” (Milerski 2005, 274). Kładąc nacisk na usposobienie człowieka do odkrycia właściwego kierunku swego rozwoju, zarówno w wymiarze indywidualnym, jak i społecznym, prawosławna refleksja pedagogiczno-religijna wyraźnie podkreśla, że na jakość życia nie można patrzeć wyłącznie z perspektywy osiągnięcia satysfakcjonującego dobrostanu w horyzontalno-linearnej perspektywie czasowej – *chronos*. Autentyczny wymiar ludzkiej egzystencji odsłania się dopiero w perspektywie wieczności – *kairos*. Parafrazując słowa Gabriela Marcela, dewizą pedagogiki religii jest zatem *sursum* (Marcel 1959, 28). Będąc *sursum*, spełnia ona warunek konieczny bycia autentyczną *educare*, które to słowo w swoim pierwotnym znaczeniu wskazywało na ogół czynności „podnoszenia do góry” lub „wydobycia na jaw” (Milerski 2005, 274). Jest oczywiste, że ‘podnoszenie’ i ‘wydobycie’ nie może odbywać się w planie horyzontalnym, lecz wertykalnym. W języku religijnym oznacza to ‘wznoszenie się’ ku Bogu „w duchu i prawdzie” (J 4,23). Rozwój duchowy ukierunkowany na poznanie prawdy w Jezusie Chrystusie jest źródłem

energii koniecznej do przekraczania granic poznania także w planie horyzontalno-racjonalnym.

Wspierając dążenie do odkrycia prawdy o człowieku i sensie jego istnienia, prawosławna refleksja pedagogicznoreligijna jawi się zatem jako radykalnie chrystocentryczna. Znakomicie oddają to cytowane przez metropolitę Kallistosa (Ware) słowa bliżej nieznannej mniszki Marii:

Dla nas prawda nie jest systemem myślenia. Prawda nie została stworzona. Prawda jest. Chrystus jest prawdą. Prawda jest osobą. Prawda nie jest ograniczona do naszego pojmowania. [...] Poszukiwanie prawdy jest poszukiwaniem Osoby Jezusa Chrystusa. Prawda jest Tajemnicą osoby Chrystusa, a ponieważ jest to osoba, Tajemnica jest nierozzerwalnie związana z wydarzeniem spotkania. Tajemnica i wydarzenie to jedno. Dla prawosławnego umysłu ta tajemnica stanowi precyzyjną i surową rzeczywistość. Jest to Chrystus, ale i jest to spotkać Chrystusa (Ware 1999, 91).

Z powyższego wynika, że prawosławnego punktu widzenia prawda nie jest bezosobową ideą lub rzeczą, lecz samą Osobą Jezusa Chrystusa. Pedagogika w ujęciu prawosławnym dąży do tego, aby w procesie edukacji, który obejmuje zarówno oddziaływania wychowawcze, jak i nauczanie, przywrócić personalny charakter prawdy w Osobie Jezusa Chrystusa i tym samym ponownie upodmiotowić człowieka. Dlatego wychodząc z fundamentalnej prawdy Objawienia, że człowiek został stworzony „obraz i podobieństwo Boże” (Rdz 1,26-27), a jego celem jest stać się uchrystusowionym, aby – jak czytamy u św. Grzegorz z Nazjanzu – „wzbogacił się Jego boskością, [...] [i] miał udział w Jego pełni” (Grzegorz z Nazjanzu 1967, 422), owo ‘wydobycia na jaw’, będące istotą *educare*, rozpoczyna od wychowania do życia duchowego. Właśnie w sferze ludzkiego ducha ma miejsce to, co Nikołaj Pirogow (1810-1891) nazwał wychowaniem „człowieka w człowieku” (Pirogov 1914, 87). Wychowanie to ‘wydobycie na jaw’ piękna ludzkiej duszy. W obecnych czasach nie jest to rzecz łatwa do przeprowadzenia, ponieważ napotyka na wewnętrzny opór człowieka, który woli żyć w cieniu pozorów i karmić się iluzją niż stanąć w prawdzie. W ten sposób potęguje w sobie lęk

i staje się niewolnikiem złudzeń, zapada się w swojej jednostkowości i burzy relacje, które są dla niego szansą uwolnienia. Dlatego należy zgodzić się z diagnozą Jacquesa Maritaina, który stwierdził, że „nie ma nic ważniejszego dla każdego z nas i nic trudniejszego, jak stać się człowiekiem” (Maritain 1993, 61). Jak trudnym zadaniem jest wejście na tę drogę, znakomicie wyraził Fiodor Dostojewski w powieści „Bracia Karamazow”:

Piękno to straszliwa i przerażająca rzecz! Straszliwa, bo nieokreślona, a określić się nie da, gdyż Bóg zadał nam tylko same zagadki. Tu brzegi się schodzą, tu jest harmonia wszystkich przeciwieństw, ich współzycie. [...] Piękno! Nie mogę tego ścierpieć, że czasem człowiek, podniosłego nawet serca i wielkiego umysłu, zaczyna od ideału Madonny i kończy ideałem Sodomy [...] Czy jest piękno w Sodomie? Wierz mi, że dla większości ludzi jest ono w Sodomie [...]. Przerażające, że piękno jest nie tylko straszną, ale i tajemniczą rzeczą. Tu diabeł z Bogiem się zмага, a polem bitwy jest serce człowiecze (Dostojewski 1994, 210).

Z perspektywy prawosławnej integralna formacja wychowawcza człowieka rozpoczyna się zatem z ‘poziomu serca’ i kładzie nacisk na jego rozwój duchowy. Uporządkowanie w przestrzeni życia duchowego postrzega jako warunek konieczny zdrowia psychicznego i cielesnego. Takie podejście wynika z hierarchicznej struktury ludzkiego bytu jako duchowo-psychiczno-cielesnego *compositum* (Vojno-Åsenecki 2007, 620-621; Alekseúk 2016). Z perspektywy prawosławnej nieuwzględnianie istnienia sfery duchowej lub/i jej redukcja do jednego z przejawów ludzkiej psychiki skłania do poszukiwania źródeł wszelkich psychicznych dysharmonii w sferze fizjologicznej. Przy takim ujęciu już tylko krok do interpretacji człowieka i jego zachowań w kategoriach naturalistyczno-materialistycznych, w świetle których proces wychowania, niestety, jawi się jako antyhumanistyczna i behawioralna tresura. Prawosławna myśl pedagogicznoreligijna i zainspirowana nią refleksja pedagogiczna nie dąży usilnie do sformułowania ostatecznej, ‘jedynie słusznej’ interpretacji człowieka jako podmiotu edukacji. Wynika to z ‘genetycznej’ nieufności prawosławia do hermetycznie zamkniętych

systemów światopoglądowych. Przed ujęciem swoich poglądów w system bronili się zarówno wybitni teologowie (m.in. ojcowie kapadoccy), filozofowie (m.in. Nikołał Bierdiajew), jak i pedagodzy (m.in. Wasilij Zienkowski). Wszelkie ujęcia systemowe traktowano raczej jako przejaw 'herezji braku człowieczeństwa'. Jednym z koronnych zarzutów wobec ich twórców było dążenie do podporządkowania interpretacji osoby ludzkiej apriorycznym kategoriom zdefiniowanym i narzuconym przez system. Wadą systemu jest to, że czyni on problem człowieka zamkniętym. W ten sposób przestaje on być badawczo interesujący i inspirujący. Dlatego zadaniem pedagogiki religii w ujęciu prawosławnym jest bronić człowieka przed ideologiami, które deprecjonują człowieka jako osobę przez podporządkowanie go określonym wymaganiom systemowym.

Pryncypium wkościelnienia i wychowanie ku wolności

Przestrzenią, w której zrodziła się i funkcjonuje prawosławna refleksja pedagogicznoreligijna, jest przede wszystkim Kościół. Nie chodzi tutaj jednak o Kościół rozumiany jako instytucja, lecz raczej jako sposób istnienia, wspólnotę osób zjednoczoną w prawdzie, miłości i wierze w bogoludzkim Organizmie Jezusa Chrystusa mocą Ducha Świętego. Takie ujęcie ma niezwykle istotne znaczenie, ponieważ wyrazem natury Kościoła nie jest przynależność administracyjna, lecz trwanie w prawdzie. Struktury administracyjne są jedynie pewną nadbudową Kościoła, czynnikiem zarządzająco-porządkującym. Ich zadaniem jest wspieranie i pomoc kościelnym wspólnotom, aby uczestniczyły w pełni natury Kościoła. Jedną z dróg realizacji tej misji jest pomoc w rozwiązywaniu problemów, przezwyciężaniu kryzysów oraz umacnianiu jedności i trwanie w wierze.

Z prawosławnego punktu widzenia Kościół jako przestrzeń wspólnego życia w jednej prawdzie, wierze, nadziei i miłości jest idealną przestrzenią edukacji. Winien być zatem wolny od indoktrynacji i formatowania ludzkich umysłów, ponieważ życie w prawdzie zakłada wolność i do wolności zmierza. W takim środowisku osoba ludzka stopniowo

odnajduje właściwy jej *ethos*. Dlatego ważną rolę w procesie edukacji odgrywa wkościelnienie [ros. *vocerkovlenie*], które nie jest przymusowym, lecz swobodnym wprowadzeniem w doświadczenie wiary, zaproszeniem do odkrycia autentycznego człowieczeństwa. Wasilij Zienkowski, jeden z prawosławnych teologów i pedagogów XX wieku, pisał:

Nasza miłość do ludzi odkrywa się nam jak tajemnica Kościoła w nas samych. Jesteśmy wolni, ale w Kościele, całym sercem, całą istotą oddajemy siebie wezwaniom miłości, lecz jesteśmy świadomi, że te poruszenia w nas są głębsze niż nasza indywidualność. Dlatego nieprawidłowo jest określać system chrześcijańskiej etyki jako heteronomiczny: nie z zewnątrz, a z wewnątrz, z samych głębin serca wychodzą poruszenia miłości, [...] wszystko jest przeniknięte wolnością, wolność wszystko karmi i dookreśla, lecz sama nie jest indywidualną funkcją, lecz przejawem kościelności w nas samych. Tylko w Kościele, tylko z Chrystusem, jesteśmy wolni. Nie jest to tylko gra słów, lecz wyraz głębokiej ontologicznej prawdy, ogłoszonej przez Ewangelię, że osoba nie jest bytem zamkniętym w sobie samym i rozkwita właśnie jako osoba, niepowtarzalny i niezrównany obraz samego siebie, tylko w Chrystusie. Osoba rozkwita w autentycznej wolności, która realizuje się w pełni tylko w Kościele. Osoba nie jest wolna sama z siebie, lecz jest wolna razem z innymi, w mistycznym związku wszystkich w jednej żywej pełni – ciele Chrystusa – w Kościele. Mówić tutaj o heteronomii oznacza po prostu nie rozumieć chrześcijaństwa. [...] Aby zrozumieć ducha wolności [...] należy wczytać się w listy apostoła Pawła. Idea etycznej heteronomii, ograniczenia naszej woli zewnętrznym prawem, jest głęboko sprzeczna z duchem wolności, który przenika całą chrześcijańską psychologię. Jeśli zatem chrześcijaństwu obca jest heteronomia, to nie mniej obca jest mu także idea etycznej autonomii: osoba nie posiada w sobie żadnych mocy, nie dysponuje czysto indywidualną wolnością. Bez Boga nie możemy niczego uczynić. Nasze siły, nasza wolność i twórczość ujawnia się tylko w obcowaniu z Bogiem, tylko poprzez miłość, czyli w mistycznej jedności z innymi ludźmi w żywej pełni. Innymi słowy odnajdujemy samych siebie, stajemy się sobą nie w izolacji od innych, nie w pogrążeniu się w sobie samych, lecz w Kościele i przez Kościół. Nasze życie moralne, jak i całe życie duchowe, to obecna w nas funkcja kościelności (Zenkovskij 1926, 50).

Celem wychowania ku wolności, na który zwracają uwagę prawosławni pedagodzy, jest więc odejście od jej interpretacji wyłącznie jako wolności formalnej, czyli wolności wyboru. Wolność pojmowana jako wybór stanowi bowiem tylko częściowe, wstępne objawienie wolności i jako takiej brakuje w niej jeszcze właściwej jej twórczej aktywności. Dlatego Nikołaj Bierdiajew pisał:

Wolność w religii chrześcijańskiej nie jest zasadą formalną, jak w politycznym liberalizmie, nie jest wolnością neutralną, pozbawioną treści. Psychologia wolności formalnej wyraża się w formule: chcę, aby było to, co ja chcę. Psychologia wolności materialnej wyraża się w innej formule: chcę, aby było to, a to. [...] Kwestia wolności chrześcijańskiej nie może być stawiana na gruncie formalnym, powinna ona być stawiana na gruncie materialnym, tzn. wolność w chrześcijaństwie powinna być pojęta jako treść religii chrześcijańskiej. [...] Chrześcijaństwo jest religią wolności [...], nie ceni pustej formy wolności, którą można napęlić jakąkolwiek treścią. [...] Dlatego nigdy nie myli wolności z samowolą (Bierdiajew 1995, 152).

W ujęciu Bierdiajewa wolność formalna nie dosięga jeszcze głębin duszy, nie uruchamia jej twórczych energii, nie uskrzydla i nie niesie w sobie natchnienia, w którym człowiek przekracza samego siebie. Przedsmak doświadczenia prawdziwej wolności, czyli wolności w sensie materialnym, może mieć miejsce tylko na poziomie MY. *Nota bene* dlatego 'Solidarność' była ruchem prawdziwie wolnościowym. Pełnia jej doświadczenia ma miejsce w Kościele. „Wolność aktywności ludzkiej woli – pisał Bierdiajew – organicznie wchodzi w ciało Kościoła, jest jednym z aspektów życia Kościoła” (Bierdiajew 1995, 156), ponieważ Kościół jest przestrzenią wolnej synergii MY z Bogiem w Trójcy Osób. Oczywiście nie można ulec złudzeniu, że wolność formalna jest czymś nieistotnym. Jest ona walorem, który zakłada rozumność człowieka i stanowi podstawowy przedmiot wychowania 'człowieka w człowieku'.

Z perspektywy prawosławnej pedagogiki religii wychowanie ku wolności ściśle wiąże się z poszanowaniem zasady wolności religijnej.

Wolność religijna oznacza, że nikt nie może być przymuszany ani do wiary, ani do niewiary. Nauczanie Kościoła, refleksja teologów i pedagogów chrześcijańskich wykazuje szczególną wrażliwość w kwestii dobrowolności aktu wiary. Broniąc jej, negatywnie ocenia się nie tylko wszelkie próby przymuszania do wiary, ale także manipulację, zmierzającą do rozpowszechniania niewiary. Chodzi tutaj zarówno o naciski przychodzące od zewnątrz, jak i przymus wewnętrzny. Przeciwdziałanie tym naciskom jest jednym z ważniejszych wyzwań współczesnej pedagogiki religii.

Wyzwania wobec prawosławnej pedagogiki religijnej

Badaczom angażującym się w naukowy dyskurs pedagogicznoreligijny w ujęciu prawosławnym, zarówno w Polsce, jak i na świecie, nie umyka uwadze fakt, że laksyzm i permissywizm coraz bardziej przenikają nawet do stanowiącej jej podstawę refleksji teologicznej. Objawia się to przede wszystkim w promocji zapatrywań, w świetle których wszystko staje się względne, uwarunkowane bieżącą sytuacją i potrzebami jednostek, interesem społecznym, korporacyjnym lub polityką państwa. Korozja standardów demokracji wskutek przenikania ich w sposób mniej lub bardziej jawny duchem ateistyczno-liberalnym, dla którego każda religia godzi w wolność człowieka, ma wpływ także na edukację religijną. Liberalnej ideologii politycznej poprawności obce jest pojęcie grzechu, który chrześcijaństwie jest identyfikowany jako zasadniczy element zniewolenia ludzkiej osoby. Jednym z przejawów wrogiej religii aktywności, także w zakresie pedagogiki, jest zmiana znaczeń takich rudymenarnych pojęć jak wolność, godność i prawa człowieka. Są one zaopatrzane w nowe treści, w świetle których światopogląd chrześcijański jest postrzegany jako opresja na wolności człowieka, relikw przeszłości lub swego rodzaju ciekawostka z zakresu historii idei. Znakomicie pisze o tym Agnieszka Kołakowska, córka znakomitego filozofa Leszka Kołakowskiego:

Zwolennicy politycznej poprawności [...] lubią mówić o tolerancji (ale tylko wobec poprawnie myślących) i multikulturalizmie (który ma służyć tylko antyzachodnim kulturom i tępić naszą własną), różnorodności (jak wyżej), sprawiedliwości (ale tylko społecznej), świadomości (ale tylko społecznej), sumieniu (ale tylko społecznym), prawach jednostki (ale nigdy o obowiązkach), o demokracji (która znaczy tyle, co prawa jednostki, zwłaszcza prawa jednostek należących do pewnych grup), o dialogu (zawsze „pokojowym”, zwłaszcza z Arafatem i Saddamem Hussajnem). Mówią o tym wszystkim w imię utopijnej wizji, w której nie ma biedy, wszyscy są równi i wolni, nieskrępowani historią, tradycją ani religią. W praktyce przekłada się to na nietolerancję, ignorancję, nienawiść, pogardę, zawiść, ograniczenie wolności i cenzurę. [...] Poprawność polityczna [...] wywodzi się, jak liberalizm, z wizji egalitarnej, ale w praktyce okazuje się skrajnie nieegalitarna, a także antydemokratyczna. Ma pewien abstrakcyjny model świata, który chciałaby zrealizować. [...] Zamiast jednoczyć, dzieli i segreguje; wytwarza ogromną liczbę sprzecznych i wzajemnie wrogich partykularnych interesów i poszerza przepaść między nimi, zamiast ją niwelować (Kołąkowska 2015, 17, 19).

Jedną z ofiar takiego podejścia jest chrześcijaństwo, a więc także refleksja pedagogicznoreligijna, którym usiłuje się zarzucać m.in. brak obiektywności, przesadne docenianie elementu wiary i przedstawianie jej jako czegoś irracjonalnego. Takiemu przedłożeniu towarzyszy swoista promocja aktu negacji wiary przedstawiana jako postawa wątplenia i podejście krytyczne. W ten sposób, taka programowa antywiara jawi się jako rozwiązanie atrakcyjne, bardziej wartościowe, lepsze, mądrzejsze itp. W tej sytuacji obrońcy chrześcijańskich wartości w pedagogice są postrzegani są jako wierzący w cuda fantastyki, a nierzadko także zaciechtrzewieni religijni fanatycy.

Chrześcijańska myśl pedagogicznoreligijna, a także inspirowana chrześcijaństwem refleksja pedagogiczna, coraz częściej stają zatem wobec dylematu: przyjąć do akceptującej wiadomości dyskredytujący chrześcijaństwo system wartości wraz z towarzyszącą mu naturalistyczną interpretacją ludzkiego bytu i otaczającej go rzeczywistości, czy być wierną nauce Jezusa Chrystusa i w swojej refleksji dawać wyraz prawdzie o człowieku, której podstawą jest Pismo Święte. Wybór jednej

z powyższych dróg, podobnie jak wolność aktu wiary, nie jest sprawą błahą i ma daleko idące konsekwencje. W obecnych warunkach społeczno-kulturowych wybór przez chrześcijańskich pedagogów opcji pierwszej jest odczytywany, bez względu na ich intencje, jako antyświadectwo i przyzwolenie na ośmieszanie chrześcijańskich wartości w przestrzeni publicznej. Przyjęcie takiej postawy, która jest często podyktowana wiernością zasadzie politycznej neutralności, chociaż podyktowana troską o wolność religijną, często przybiera formę swobodnego przymuszania do niewiary. Obecnie światopoglądowa poprawność, niedorzecznie utożsamiana z polityczną neutralnością, przybiera formę miękkiego totalitaryzmu, który stygmatyzuje i marginalizuje tych, którzy myślą inaczej. W rezultacie, w sposób bardziej lub mniej dosadny, w stosunku do pedagogów formułowane są oczekiwania, aby odeszli od wymogów stawianych przez wiarę na rzecz 'prawdziwego sukcesu' – uznania, awansu, kariery itp. Jednocześnie udowadnia się, że wrogiem wolności jest Kościół i klerykalizm. Dlatego, w obliczu nacechowanego konformistycznym i pragmatycznym kompromisem oraz fałszywym irenizmem interpretacji wolności religijnej, które zaciemniają prawdę Ewangelii, konieczna jest zdecydowana obrona wartości i sensu pedagogiki chrześcijańskiej, także prawosławnej. Zadanie to spoczywa m.in. na barkach pedagogów religii.

Ośmieszanie i podważanie chrześcijańskich wartości w sferze publicznej skłania, niestety, do przyjęcia dość pesymistycznego wniosku, że dialog nauki i wiary jest coraz trudniejszy. Jest to widoczne także w naukowej refleksji akademickiej, zarówno w obszarze badań teoretycznych, jak i zastosowań praktycznych. Nie sposób oprzeć się wrażeniu, że propozycje rozwiązań pedagogicznych, w opracowywaniu których z premedytacją pomija się, a nawet otwarcie neguje wartość dziedzictwa chrześcijańskiego w zakresie poznania i praktycznego zastosowania zdobytej wiedzy, pomimo postępu w naukach społecznych i wbrew usilnym staraniom ze strony ich twórców, nie są skuteczne ani w poprawie

jakości wychowania ani kształcenia. Przyczyną tego stanu rzeczy jest najczęściej ich antropologiczno-aksjologiczna powierzchowność i płytki pragmatyczno-racjonalny technokratyzm. W podważaniu lub negacji chrześcijańskiego paradygmatu wychowania często szermuje się pojęciem konieczności prowadzenia 'racjonalnego dyskursu naukowego', sprowadzając go najczęściej do wymogu empirycznego potwierdzenia faktów i zjawisk pedagogicznych. Używający takiego określenia jako swoistego 'słowa pałki' w istocie mierzą jakość tego dyskursu swoją własną, pozbawioną racjonalności miarą i zapominają, że wychowanie nie polega na behawioralnej tresurze, lecz formacji ludzkiego ducha. W ten sposób dokonują wynaturzenia pedagogiki i jej depersonalizacji. Odcięcie pedagogiki od personalistycznego paradygmatu, który w najbardziej szczytnej formie rozwinął się w oparciu o inspirację płynącą z Pisma Świętego i Tradycji Kościoła, sprawia, że coraz bardziej staje się ona 'sztuką dla sztuki' lub/i sztuką manipulacji. Zaniedbanie w imię pragmatycznej racjonalności 'wychowania człowieka w człowieku' i jednocześnie położenie nacisku na swoistą 'produkcję' narzędzi edukacyjnych prowadzi do uprzedmiotowienia i instrumentalizacji człowieka i postrzegania go w kategoriach zaprogramowanego na wykonywanie konkretnych działań automatu. Pedagog staje się eksperymentatorem, zaś uczeń/wychowanek obiektem eksperymentu. W efekcie edukacja staje się coraz bardziej antyhumanistyczna. Przestaje bowiem realizować to, co czyni ją autentyczną *educare* – uchyla się od wydobywania z człowieka tego, co w nim najcenniejsze: piękna, dobra i czystości ludzkiego ducha. Strategia polegająca na eliminacji komponentu chrześcijańskiego z refleksji na temat wychowania człowieka czyni realnym niebezpieczeństwo zaistnienia nowego zniewolenia człowieczeństwa – osadzonego w pyszałkowatym egoizmie totalitaryzmu obojętności na drugiego człowieka. Konsekwencje takiego stanu rzeczy dla przyszłych pokoleń i dalszego trwania cywilizacji europejskiej znakomicie scharakteryzował Bogusław Wolniewicz:

Chrześcijaństwo jest jedną z ław fundamentowych, na której stoi cała

cywilizacja Zachodu. Drugą ławą fundamentową jest nauka, a ściślej rzecz biorąc nauki ścisłe. [...] Te dwie ławy, które zawsze były w dość chwiejnej równowadze, [...] są w tej chwili zupełnie niezrównoważone. Ława nauki potężnieje, a ława chrześcijaństwa się kruszy i stąd to wszystko zaczyna krzywo stać. [...] Cała budowla się chwieje (Wolniewicz 2016).

Według oceny Wolniewicza, z którą nie sposób się nie zgodzić:

...to zachwianie cywilizacji Zachodu, które zachodzi wskutek konfliktu między chrześcijaństwem i naukowym poglądem na świat, czy może lepiej powiedzieć rozdźwięku między chrześcijaństwem i nowoczesną nauką, to pierwszy powód nieprzystawania [Kościoła do współczesnego świata – przyp. AA]. Drugi powód to jest zupełna bezradność Kościoła wobec tego rozdźwięku. Kościół nie wie, co robić. W tej sytuacji, kiedy jego ława słabnie, tamta potężnieje. Cała cywilizacja Zachodu się chwieje, bo na tych dwóch ławach stoi. Coś trzeba robić, ale nie wiadomo co (Wolniewicz 2016).

Powyższa diagnoza Wolniewicza jest szokująca. Dlatego dzisiaj pedagogika religii, także w ujęciu prawosławnym, ma do odegrania niezwykle ważną rolę. Na polu naukowo-badawczym dąży ona do pogłębienia chrześcijańskiej refleksji antropologiczno-pedagogicznej i aksjologicznej, korzystając zarówno z dorobku teologii, jak i współczesnych nauk społecznych oraz ścisłych. Jej zadaniem jest zawiązanie nowego sojuszu nauki i wiary, nowe zespolenie tego, co wertykalne i horyzontalne, a nie utrwalanie naiwnego zabobonu wiary w naukę.

W tym sensie wyzwaniem, jakie stoi przed pedagogiką religii, jest stać się bardziej holistyczną. Traktując poważnie aporie wskazywane przez filozofów, psychologów, pedagogów, socjologów oraz przedstawicieli innych nauk, które w centrum swego zainteresowania stawiają człowieka, w swojej refleksji wychodzą od tego, co o człowieku, jego wolności, godności, odpowiedzialności, moralności i prawach głosi Biblia oraz chrześcijańska Tradycja. Nie chodzi tutaj jednak przede wszystkim o czysto intelektualną sprawność w analizie źródeł pisanych, ponieważ według ojców Kościoła może ona sprzyjać rozwojowi duchowej

próżności i pychy. Najbardziej potrzeba tutaj opromienionej wiarą, nadzieją i miłością pokory, wewnętrznego spokoju i wytrwałości, aby usposobić swój umysł do przyjęcia daru rozumienia od Boga. Prawosławna refleksja pedagogiczno religijna ma w tym zakresie wiele do zaoferowania. „Dziękując Bogu, który daje naukowcom dar odkrywania nieznanymi wymiarów boskiego stworzenia” („Message of the Holy and Great Council...”, 2016) i ceniąc inne podjęcia metodologiczne, pozostaje więc przede wszystkim otwarta na inspiracje, które stają się badaczowi dostępne przez partycypację w boskich energiach. Należy podkreślić, że takie ujęcie nie deprecjonuje istotnej wartości ludzkiego *ratio* w poznawaniu rzeczywistości, bez którego wszelkie pozyskiwanie i wykorzystanie wiedzy nie byłoby możliwe. W rozumieniu prawosławnym sens *ratio* nie zawiera się jednak w nim samym. Jest ono raczej powołane do tego, aby wychodzić poza utarte schematy, przekraczać granice nie tylko w wymiarze horyzontalnym, lecz nade wszystko wertykalnym, ku Bogu. Dlatego w jednej z prawosławnej liturgii Kościół wyznaje: „Wszelka łaska i wszelki dar doskonały zstępuje z góry od Ciebie, Ojca światłości” („Boska Liturgia...” 2001, 108). Wejście na tę drogę poznania jest wprost zadane człowiekowi. Prawosławie wyjątkowo mocno podkreśla, że staje się to możliwe, jeśli człowiek żyje życiem autentycznie duchowym, w społeczności Kościoła, w którym w wierze, nadziei i miłości łączy się z Bogiem w Trójcy Osób. Kościół jest bowiem nieustanną Pięćdziesiątnicą, objawieniem prawdy. Dlatego prawosławny i zainspirowany prawosławiem pedagog będzie się raczej uważał za eksploratora i badacza niż *stricte* naukowca, będzie bardziej uczniem niż mistrzem, pokornym i cichym sługą prawdy niż eksponującym własne osiągnięcia ekspertem.

Na zakończenie rozważań podjętych w niniejszym artykule, w którym starano się w możliwie koherentny sposób przedstawić pogląd

autorów na tożsamość, charakter i wyzwania stojące przed prawosławną refleksją pedagogicznoreligijną w Polsce na poziomie akademickim w jej obecnym kształcie, pojawia się zasadne pytanie o różnice pomiędzy pedagogiką religii w ujęciu prawosławnym, a podejściem katolickim i protestanckim. Bez wątplenia, jak zaznaczono w „Streszczeniu” do hasła „Pedagogika religii w Polsce” w nowowydanym „Słowniku nauk społecznych”:

...każde z chrześcijańskich środowisk wyznaniowych w Polsce kładzie nieco inne akcenty w definiowaniu terminu «pedagogika religii». Można jednak przyjąć, że jest on utożsamiany z dyscypliną naukową o charakterze teoretycznym, normatywnym oraz nastawionym na działanie. Przedmiotem badań czyni procesy religijnego nauczania i wychowania, formację religijną, która jest ukierunkowana na życie według zasad chrześcijańskich. jej zadaniem jest opracowanie teorii edukacji religijnej (Aleksiejuk, Marek, Milerski 2020, 32).

W kontekście powyższej definicji pedagogiki religii warto przywołać fragment „Encykliki Świętego Wielkiego Soboru Kościoła Prawosławnego”, który odbył się na Krecie w czerwcu 2016 roku. W jednym z paragrafów tego dokumentu ojcowie soborowi sformułowali trafną diagnozę stanu współczesnej edukacji i zaproponowali kierunek wyjścia z jej kryzysowego położenia. Jeśli uznać, że kryzys jest w gruncie rzeczy zjawiskiem pozytywnym, ponieważ skłania człowieka do prze wartościowań w znaczeniu *metanoi* i zmiany postępowania, pozostaje mieć nadzieję, iż współczesna refleksja pedagogiczna, w tym także pedagogicznoreligijna, zdoła pozostać autentyczną *educare* i pomóc w wychowaniu ‘człowieka w człowieku,’ aby również on mógł w ten sposób sprzyjać wychowywaniu innych.

W naszych czasach w dziedzinie wychowania i kształcenia zauważalne są nowe tendencje dotyczące treści i celów edukacji, a także podejścia do kwestii wieku dziecka, roli nauczyciela, ucznia i współczesnej szkoły. Ponieważ edukacja zajmuje się nie tylko człowiekiem jako takim, lecz tym, jakim on być powinien, a także jaka jest treść jego odpowiedzialności, jest zrozumiałe, że przedstawiony przez nas obraz człowieka i sens

jego istnienia egzystencji, określają także nasz stosunek do jego edukacji. Dominujący dzisiaj zsekularyzowany i indywidualistyczny system edukacyjny, który jest opresyjny wobec nowego pokolenia, jest powodem zatroskania Kościoła prawosławnego. W centrum duszpasterskiej troski Kościoła znajduje się edukacja, która ma na celu nie tylko rozwój intelektualny, lecz także formację i doskonalenie człowieka w całej jego pełni jako istoty psychosomatycznej i duchowej, zgodnie z tryptykiem: Bóg, człowiek, świat. W swoim pouczającym słowie Kościół troskliwie wzywa lud Boży, szczególnie zaś młodzież, do świadomego i aktywnego uczestnictwa w życiu Kościoła, podtrzymując w nich «najgorliwsze pragnienie» życia w Chrystusie. W ten sposób, pełnia wiernych nazwana imieniem Chrystusa, odnajduje w bogoludzkiej wspólnotie Kościoła egzystencjalne oparcie i doświadcza w niej zapowiedzi zmartwychwstania według łaski przeobstwienia („Encyclical of the Holy and Great Council...” 2016, IV, §9).

Zestawiając oba powyższe fragmenty z łatwością można dojść do przekonania, że pedagogicznoreligijne ujęcie prawosławne, katolickie i protestancie w wielu kwestiach są ze sobą zbieżne. Niezależnie od konfesji, jak zaznaczają autorzy wspomnianego wyżej hasła słownikowego,

...pedagogika religii interpretuje ludzką egzystencję w świetle rzeczywistości ponadnaturalnej, transcendentnej. [...] Zawsze chodzi w niej o człowieka, który odkrywa ostateczny sens swego istnienia w Transcendencji – Bogu osobowym (Aleksiejuk, Marek, Milerski 2020, 32)

W obliczu współczesnych wyzwań, przed którymi stają dziś pedagogika, z których najpoważniejszym jest deprecjacja człowieczeństwa, splecenie rozumienia wolności i godności człowieka jako osoby, szczególnego świadectwa nabiera wspólne, ekumeniczne świadectwo, którego podstawą jest wiara w Boga w Trójcy Osób i aksjomat człowieka, stworzonego na „obraz i podobieństwo Boże” (Rdz 1,26). Te prawdy były przedmiotem ludzkiej refleksji przez tysiąclecia i doprowadziły do rozkwitu myśli ludzkiej. Dzisiaj zaś są podważane i negowane w imię zabobonnej wiary w postęp i potęgę ludzkiego rozumu, którego *ratio* jest ‘władcą’ chwili, której nie sposób nawet uchwycić i okazuje się bezradnym wobec tego, co jest już przeszłością lub nastąpi w przyszłości.

Dlatego pedagogika religii odgrywa tutaj tak istotną rolę, ponieważ jednym spojrzeniem ogarnia całą ludzką egzystencję. Przestrzeń czasowa, w której operuje, nie ogranicza się do wymiaru temporalnego, czyli *chronos*, lecz istnienie człowieka, jego wychowanie i formację intelektualną zawsze odnosi do *kairos* – pełni czasu.

Bibliografia

- Agazzi, Evandro. 1997. *Dobro, zło i nauka*. Tłum. Elżbieta Kałuszyńska. Warszawa: Oficyna Akademicka.
- Alekseûk, Artur. 2016. „Očerok bogoslovsko-antropologičeckih vozzrenij svâtitelâ Luki (Vojno-Âseneckogo), arhierpiskopa Simferopol'skogo i Krymskogo.” W *Pohľad na človeka v učení sv. Jána Sanfranciského a Luki (Lukáša) Krymského*. Red. Andrėj Nikulin, Ján Pilko, 45-56. Prešov: Pravoslávna bohoslovecká fakulta Prešovskej univerzity v Prešove.
- Alekseûk, Artur. 2018. „Vopros individualizma v pravoslavnom bogoslovii XX veka.” W *Cerkovnaâ nauka v načale treťego tysâčelietâ: aktual'nye problemy i perspektivy razvitiâ*. Red. Vitalij V. Akimov, Averikij S. Slesarëv, 276-283. Minsk: Izdatel'stvo Minskoj duhovnoj akademii.
- Aleksiejuk, Artur. 2020. „Edukacja i formacja duchowa w ujęciu Aleksieja S. Chomiakowa (1804-1860).” W *Człowiek-duchowość-wychowanie. Impulsy myśli o Anselma Grûna*. Red. Anna Fidelus, Jarosław Michalski, 180-197. Warszawa: DIFIN.
- Aleksiejuk, Artur. 2018. „Humanistyczno-religijna pedagogika Siergieja A. Raczyńskiego (1833-1902)” *Studia z Teorii Wychowania* 3 (24): 57-80.
- Aleksiejuk, Artur. 2019. „Odpowiedzialność za siebie i innych w rosyjskiej pedagogice humanistycznej połowy XIX wieku.” W *Odwaga odpowiedzialności. Demokratyczne przemiany życia społecznego w refleksji pedagogicznej*. Red. Renata Nowakowska-Siuta, Tadeusz J. Zieliński, 257-277. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe ChAT.

- Aleksiejuk, Artur. 2017. „Wolność i soborowość prawosławia a współczesny kryzys antropologiczny.” W *Lublin – miasto zgody religijnej. Ekumenizm w historii, teologii i kulturze*. Red. Sławomir Pawłowski, Sławomir Jacek Żurek, 57-70. Lublin: TN KUL.
- Aleksiejuk, Artur, i Elżbieta Aleksiejuk. 2018. „Chrześcijański idealizm pedagogiczny Konstantina P. Pobiedonoscewa (1827-1907).” *Gdański Rocznik Ewangelicki* 12. 104-120.
- Aleksiejuk, Elżbieta. 2016. „Duchowa pedagogika dziecięca Wasilija Zieńkowskiego.” W *Pedagogika wobec duchowości – duchowość wobec pedagogiki*. Red. Zbigniew Babicki, i Dariusz Stępkowski, 183-199. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego.
- Aleksiejuk, Elżbieta. 2019. „Wychowanie ku wolności i odpowiedzialności w ujęciu Wasilija Zieńkowskiego.” W *Odwaga odpowiedzialności. Demokratyczne przemiany życia społecznego w refleksji pedagogicznej*. Red. Renata Nowakowska-Siuta, Tadeusz J. Zieliński, 295-304. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe ChAT.
- Aleksiejuk, Artur, i Zbigniew Marek, Bogusław Milerski. 2020. „Pedagogika religii w Polsce.” W *Słownik pedagogiki religii*. Red. Zbigniew Marek, Anna Walulik. Kraków: Ignatianum: 33-49.
- Arsen'ev, Nikolaj Sergeevič. 1935. *Iz žizni duha. Sbornik statej iz oblasti religii i religioznoj mysli*. Varšava: Sinodal'naâ Tipografîa.
- Berdâev, Nikolaj Aleksandrovič. 1994. „Duh i realnost'. Osnovy bogočelovečeskoj duhovnosti.” W *Filosofiâ svobodnogo duha*, 364-462. Moskva: RESPUBLIKA.
- Berdâev, Nikolaj Aleksandrovič. 1936. „Problema čeloveka (k postoeniu hristiânskoj antropologii).” *Put'* 50: 3-26.
- Bierdiajew, Mikołaj. 1995. *Filozofia wolności*. Tłum. Ewa Matuszczyk. Białystok: ORTHDRUK.
- Boethius. 1847. „Liber de Persona et Duabus Naturis Contra Eutychem et Nestorium.” W *Patrologia Latina*. Tom 64, 1337-1354D. Paris: J.P. Migne.

- Boska Liturgia świętego ojca naszego Jana Chryzostoma*. 2001. Warszawa: Warszawska Metropolia Prawosławna.
- Chomiakow, Aleksiej. 2010. „Kościół jest jeden. Próba katechizmowego przedstawienia nauki o Kościele.” Tłum. Henryk Paprocki. *Elpis* 12: 305-330.
- „Definicja wiary.” 2006. W *Dokumenty Soborów Powszechnych (tekst recki, łaciński, polski)*. Tom 1, red. Arkadiusz Baron, Henryk Pietras. Kraków: WAM.
- Dostojewski, Fiodor. 1994. *Bracia Karamazow*. Tom 1. Tłum. Andrzej Wat. Warszawa: PIW.
- „Encyclical of the Holy and Great Council of the Orthodox Church. 18-26.06.2016. Crete.” Dostęp 2020.05.06. https://www.holycouncil.org/official-documents/-/asset_publisher/VA0WE2pZ4Y0I/content/encyclical-holy-council?_101_INSTANCE_VA0WE-2pZ4Y0I_languageId=en_US.
- Evdokimov, Paul. 1964. *Prawosławie*. Tłum. Jerzy Klinger. Warszawa: IW PAX.
- Grzegorz z Nazjanzu, św. 1967. „Mowa 38 (Na Boże Narodzenie).” W *Mowy wybrane*. Tłum. Jan Maria Szymusiak, 415-424. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.
- Hrycuniak, Sawa metr. 2000. „Sobór w Chalcedonie i jego dogmat.” *Elpis* 2 (2): 69-83.
- Kořakowska, Agnieszka. 2015. „Imagine: intelektualne Źródła poprawności politycznej.” W *Wojny kultur i inne wojny*, 11-43. Warszawa: Teologia Polityczna.
- Kostiuczuk, Jakub. 2018. *Społeczne nauczania Kościoła prawosławnego*. Warszawa: Warszawska Metropolia Prawosławna
- Kuhn, Thomas S. 2009. *Struktura rewolucji naukowych*. Tłum. Helena Ostronęcka. Warszawa: ALETHEIA.
- Łoski, Włodzimierz. 1989. *Teologia mistyczna Kościoła wschodniego*. Tłum. Maria Szarniecka. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.

- Mantzaridis, Georgios I. 1998. „Die kirchlichen Dogmen als Wegweiser christlichen Lebens.” W *Grundlinien christlichen Ethik*, 61-74. St. Ottilien: EOS Verlag.
- Marek, Zbigniew. 2013. „Tożsamość pedagogiki religii.” *Paedagogia Christiana* 31 (1): 93-106.
- Marcel, Gabriel. 1959. *Homo Viator. Wstęp do metafizyki nadziei*. Tłum. Piotr Lubicz. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.
- Maritain, Jacques. 1993. „Od filozofii człowieka do filozofii wychowania.” W *Człowiek-wychowanie-kultura. Wybór tekstów*. Red. Franciszek Adamski, tłum. Arkadiusz Ziernicki, , 61-79. Kraków: WAM.
- „Message of the Holy and Great Council of the Orthodox Church to the orthodox people and to all people of good will. 18-26.06.2016. Crete.” Dostęp 2020.05.06. https://www.holycouncil.org/-/message?inheritRedirect=true&redirect=%2Fhome&_101_INSTANCE_VA0WE2pZ4Y0I_languageId=ru_RU.
- Milerski, Bogusław. 2005. „Pedagogika religii.” W *Pedagogika*. Tom 1. Red. Zdzisław Kwieciński, Bogusław Śliwowski, 261-277. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Naumowicz, Józef. 2000. „Wcielenie Boga i zbawienie człowieka.” *Warszawskie Studia Teologiczne* 13: 17-30.
- Pańkowski, Jerzy. 2016. *Nie zaniedbuj w sobie daru łaski... (1 Tm 4, 14). Rozważania o kapłaństwie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe ChAT.
- Pańkowski, Jerzy. 2012. *Teologia kerygmatu*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe ChAT.
- Pańkowski, Jerzy. 2006. *W poszukiwaniu Zbawienia. Bogactwo i piękno życia duchowego w ascetyczno-teologicznej myśli św. Ignacego Branczanińowa*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe ChAT.
- Pirogov, Nikolaj Ivanovič. 1914. „Novosel'e liceâ. Reč na toržestvennom akte Rišel'skogo licea v Odesse, 1 sentâbrâ 1857 goda.” W *Sočineniâ N. I. Pirogova v dvuh tomach*. Tom 1, 81-90. Kiev: Izdanie Pirogovskago Tovarišestva.

- Serafin z Sarowa, św. 2008. *Ogień Ducha Świętego*. Tłum. Henryk Paprocki. Kraków: ESPRIT.
- Starnawski, Witold. 2008. *Prawda jako zasada wychowania. Podstawy pedagogii personalistycznej w nawiązaniu do myśli Karola Wojtyły*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego.
- Śliwerski, Bogusław. 2011. *Podstawowe prawidłowości pedagogiki*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogiki Specjalnej.
- Vojno-Asenecki, Luka, arhiep. 2007. „Duh, duša i telo.” W *Izbrannye tvoreniâ*, 561-662. Moskva: Sibirskaâ Blagozvonnica.
- Ware, Kallistos, metr. 1999. *Prawosławna droga*. Tłum. Nikołaja Aleksiejuk. Białystok: ORTHDRUK.
- Wolniewicz, Bogusław. 2016. „Chrześcijaństwo a filozofia współczesna.” Dostęp 2020.05.07. <https://www.youtube.com/watch?v=LYIKmvPwQgY&t=1140s>.
- Zen'kovskij, Vasilij Vasilievič. 1926. „Avtonomiâ i teonomiâ.” *Put'* 3: 46-64.

CHRZEŚCIJAŃSKA AKADEMIA TEOLOGICZNA
w WARSZAWIE

Rok LXII

Zeszyt 4

ROCZNIK TEOLOGICZNY

WARSZAWA 2020

REDAGUJE KOLEGIUM

dr hab. Jakub Sławik, prof. ChAT – redaktor naczelny

dr hab. Jerzy Ostapczuk, prof. ChAT – zastępca redaktora naczelnego

prof. dr hab. Tadeusz J. Zieliński

dr hab. Borys Przedpełski, prof. ChAT

dr hab. Jerzy Sojka, prof. ChAT – sekretarz redakcji

MIĘDZYNARODOWA RADA NAUKOWA

JE metropolita prof. dr hab. Sawa (Michał Hrycuniak), ChAT

bp prof. dr hab. Wiktor Wysoczański, ChAT

abp prof. dr hab. Jerzy Pańkowski, ChAT

prof. dr hab. Atanoli Aleksiejew, Państwowy Uniwersytet w Petersburgu

prof. dr Marcello Garzaniti, Uniwersytet we Florencji

prof. dr hab. Michael Meyer-Blanck, Uniwersytet w Bonn

prof. dr hab. Antoni Mironowicz, Uniwersytet w Białymstoku

prof. dr hab. Wiesław Przyczyna, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

prof. dr hab. Eugeniusz Sakowicz, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego
w Warszawie

prof. dr hab. Tadeusz Stegner, Uniwersytet Gdański

prof. dr Urs von Arx, Uniwersytet w Bernie

prof. dr hab. Piotr Wilczek, Uniwersytet Warszawski

Redakcja językowa – Kalina Wojciechowska

Skład komputerowy – Jerzy Sojka

W związku z wprowadzaniem równoległej publikacji czasopisma w wersji papierowej i elektronicznej Redakcja „Rocznika Teologicznego” informuje, iż wersją pierwotną jest wersja papierowa.

BWHEBB, BWHEBL, BWTRANS [Hebrew]; BWGRKL, BWGRKN, and BWGRKI [Greek]

PostScript® Type 1 and TrueType fonts Copyright ©1994-2013 BibleWorks, LLC.

All rights reserved. These Biblical Greek and Hebrew fonts are used with permission and are from BibleWorks (www.bibleworks.com)

ISSN 0239-2550

Wydano nakładem

Wydawnictwa Naukowego ChAT

ul. Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa, tel. +48 22 635-68-55

Objętość ark. wyd.: 19,3

Druk: druk-24h.com.pl

ul. Zwycięstwa 10, 15-703 Białystok

SPIS TREŚCI

IN MEMORIAM

<i>Prof. dr hab. Janusz T. Maciuszko</i>	1103
<i>Bp dr h.c. Janusz Narzyński</i>	1109
<i>Bp dr h.c. Jan Szarek</i>	1113
<i>Ks. dr Włodzimierz Nast</i>	1117
<i>Ks. mgr Jan Prokopiuk</i>	1121

ARTYKUŁY

MICHAEL WOLTER, <i>Christliche Gemeinden und kultureller Pluralismus im 1. Jahrhundert n. Chr</i>	1125
ANDRZEJ KUŹMA, <i>Autorytet Kościoła rzymskiego i jego biskupa w nauczaniu św. Ireneusza z Lyonu, Tertuliana i św. Cypriana z Kartaginy</i>	1151
АЛЕКСАНДР ПАСКАЛЬ, <i>Малоизвестные актывые документы XV-XVIII вв., найденные А. С. Будиловичем в Любленской губернии в конце XIX в.</i>	1193
METROPOLITA SAWA (MICHAŁ HRYCUNIAK), ANDRZEJ BACZYŃSKI, <i>Mysterium Wcielenia Syna Bożego</i>	1223
JERZY TOFILUK, <i>Miłosierdzie Boże w tekstach Triodionu Postnego</i>	1245
WIKTOR ORLOF, JAKUB KOSTIUCZUK, <i>Trans i opętanie – obiekt zainteresowania teologii i psychiatrii</i>	1263
KRZYSZTOF LEŚNIEWSKI, <i>Nowa prawna definicja śmierci w Polsce jako problem filozoficzno-teologiczny</i>	1281
PAWEŁ BORECKI, <i>Nierówne traktowanie nierzymskokatolickich związków wyznaniowych we współczesnym polskim systemie prawnym – wybrane zagadnienia</i>	1309
ARTUR ALEKSIEJUK, ELŻBIETA ALEKSIEJUK, <i>Tożsamość i charakter prawosławnej refleksji pedagogiczno-religijnej</i>	1339
IZABELA KOCHAN, <i>Edukacja prawosławna na terenie miasta Siedlce</i>	1367
ELŻBIETA BEDNARZ, <i>Selekcja metod kształcenia w realizacji lekcji religii zgodnie z koncepcją tematyczno-problemową. LEGO® Education Maker jako propozycja metodyczna</i>	1383

JOANNA KLUCZYŃSKA, *Projekt socjalny jako złożony i wieloetapowy proces działań pomocowych* 1415

MATERIAŁY

WILHELEM SCHWENDEMANN, *Frisch, kommunikativ, frei – Die Zürcher und Genfer Bibel im Vergleich mit der Buber Rosenzweig Bibelausgabe* 1431

WILHELEM SCHWENDEMANN, *Begegnung – Beziehung – Menschsein – Menschenwürde – ein paar Bemerkungen zu Bubers Verständnis der philosophischen Anthropologie* 1455

STANISŁAW OBIREK, *Krytyczna etyka polityczna zakorzeniona w życiu* 1481

JERZY (PAŃKOWSKI), *Przemówienie inauguracyjne (8 października 2020)* 1505

KRONIKA

Inauguracja roku akademickiego 2020/2021 (8 października 2020) (JERZY BETLEJKO) 1511

Międzynarodowa e-konferencja naukowa „Eko(teo)logicznie – Chrześcijańskie wobec wyzwań” (5 listopada 2020) (SEBASTIAN MADEJSKI) 1513

Wykaz autorów 1519

Recenzenci „Rocznika Teologicznego” w roku 2020 1521

Contents

IN MEMORIAM

<i>Prof. Janusz T. Maciuszko PhD habil.</i>	1103
<i>Rev. Bp. Janusz Narzyński PhD h.c.</i>	1109
<i>Rev. Bp. Jan Szarek PhD h.c.</i>	1113
<i>Rev. Włodzimierz Nast PhD</i>	1117
<i>Rev. Jan Prokopiuk MA</i>	1121

ARTICLES

MICHAEL WOLTER, <i>Christian Communities and Cultural Pluralism in the 1st century A.D.</i>	1125
ANDRZEJ KUŹMA, <i>The Authority of the Church of Rome and Its Bishop in the Teaching of St. Irenaeus of Lyons, Tertullian and St. Cyprian of Carthage</i>	1151
ALEXANDR PASCAL, <i>Little-known Statutory Documents of the 15th to 18th Centuries, found by A. S. Budilovich in the Province of Lublin at the End of the 19th Century</i>	1193
METROPOLITA SAWA (MICHAŁ HRYCUNIAK), ANDRZEJ BACZYŃSKI, <i>The Mystery of the Incarnation of the Son of God</i>	1223
JERZY TOFILUK, <i>The Mercy of God in the Texts of the Lenten Triodion</i> ..	1245
WIKTOR ORLOF, JAKUB KOSTIUCZUK, <i>Trance and possession – an object of interest in theology and psychiatry</i>	1263
KRZYSZTOF LEŚNIEWSKI, <i>The New Legal Definition of Death in Poland as a Philosophical and Theological Problem</i>	1281
PAWEŁ BORECKI, <i>Unequal Treatment of non-Roman Catholic Religious Associations in the Contemporary Polish Legal System – Selected Issues</i>	1309
ARTUR ALEKSIEJUK, ELŻBIETA ALEKSIEJUK, <i>The Identity and Nature of Orthodox Pedagogical and Religious Reflection</i>	1339
IZABELA KOCHAN, <i>Orthodox Education in the City of Siedlce</i>	1367

ELŻBIETA BEDNARZ, <i>Selection of Teaching Methods in Implementation of Religious Education Classes according to Thematic and Problem-based Learning. LEGO® Education Maker as a Methodological Proposal</i>	1383
--	------

JOANNA KLUCZYŃSKA, <i>Social projects. Assumptions of the projects in social suport</i>	1415
---	------

MATERIALS

WILHELEM SCHWENDEMANN, <i>Fresh, Communicative, Free – The Zurich and Geneva Bibles compared with the Buber-Rosenzweig Bible Edition</i>	1431
--	------

WILHELEM SCHWENDEMANN, <i>Encounter – Relationship – Being human – Human dignity – a few Remarks on Buber's Understanding of Philosophical Anthropology</i>	1455
---	------

STANISŁAW OBIREK, <i>Critical Political Ethics Rooted in Life</i>	1481
---	------

JERZY (PAŃKOWSKI), <i>Inaugural speech (8th October 2020)</i>	1505
--	------

KRONIKA

<i>Inauguration of the academic year 2019/2020 (8th October 2020)</i> (JERZY BETLEJKO).....	1511
--	------

<i>International Scientific E-Conference „Eco(theo)logically – Christians in the Face of Challenges” (5 November 2020)</i> (SEBASTIAN MADEJSKI)	1513
---	------

List of authors	1519
-----------------------	------

List of Reviewers of „Theological Yearbook” in 2020.....	1521
--	------

Wykaz autorów

Michael Wolter, wolter@uni-bonn.de, Universität Bonn, Evangelisch-Theologische Fakultät, Abteilung für Neues Testament, An der Schlosskirche 2–4, 53113 Bonn, Germany

Andrzej Kuźma, a.kuzma@chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa

Alexandr Pascal, PascalAD@rsl.ru, Rosja, 119019, Moskwa, ul. Vozdvizhenka, d. 3/5

Metropolita Sawa (Michał Hrycuniak), m.hrycuniak@chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa

Andrzej Baczyński, a.baczyński@chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa

Jerzy Tofiluk, jerzy.tofiluk@gmail.com, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa

Wiktor Orlof, w_orlof@wp.pl, ul. Zwycięstwa 29/62, 15-703 Białystok

Jakub Kostieczuk, j.kostieczuk@chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa

Krzysztof Leśniewski, krzysztof.lesniewski@kul.pl, Katedra Teologii Prawosławnej, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Al. Raławickie 14, 20-950 Lublin

Paweł Borecki, pawelborecki@op.pl Zakład Prawa Wyznaniowego, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Warszawski, Collegium Iuridicum I, pok. 228, ul. Krakowskie Przedmieście 26/28, 00-927 Warszawa

Artur Aleksiejuk, a.aleksiejuk@chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa

Elżbieta Aleksiejuk, e.aleksiejuk@chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa

Izabela Kochan, i.kochan@chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa

Elżbieta Bednarz, e.bednarz@chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa

Joanna Kluczyńska, j.kluczynska@chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa